



# POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ



GEÇ KAP TAL ST GEL ME BA LAMINDA  
OSMANLI'DA İRKETLER

Koray R. Yılmaz<sup>1</sup>

## MAKALE B LG S

### Gönderim Tarihi

17.12.2018

### Makale Kabul Tarihi

24.12.2018

### Anahtar Kelimeler

Osmanlı

irketle me

Geç Kalkınma

Kapitalizm

### Keywords

Ottoman

Corporations

Late Development, Capitalism

### Orcid No

0000-0003-2957-2507

### Özet

Bu çalı mada Osmanlı Devleti'nin son döneminde ya anan irketle me deneyimi ele alınmı tır. Bu dönem irketle me deneyiminin genel çerçevesini Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmi ile entegrasyonu ve bu entegrasyon ba lamında ya anan geç kapitalistle me süreci belirlemi tir. Serbest ticaret üzerinden dünya kapitalizmi ile entegrasyon kuran Osmanlı Devleti'nde ya anan geç kapitalistle me süreci, esnaf irketlerinin olu umunu gündeme getirmi tir. Esnaf irketleri serbest ticaret kar ısında zorlanan esnafın buna yanıt ürebilmek noktasında geçirdikleri kurumsal dönü üme i aret eder. İlk olarak bu esnaf irketlerinin özellikleri tespit edilmeye çalı ılmı tır. Di er yandan 1850'lerden itibaren Osmanlı Devleti'nde ula ımdan, bankacı lı a, demiryollarından, altyapı irketlerine genel bir anonim irketle me sürecinin ya andı ı da gözlenmektedir. Çalı manın ikinci bölümü bu irketlerin genel özelliklerinin tespit edilmesine ve bu özelliklerle entegrasyon biçimi arasındaki ili kinin vurgulanmasına ayrılmı tır. Nihai olarak bu çalı ma 19.yy'da kapitalist sistemle derinle en bir entegrasyon sürecine giren bir co rafya olarak Osmanlı Devleti özelinde irketle me deneyiminin incelenmesine odaklanmı , bu çerçevede tespit edilen esnaf irketleri ve anonim irketlerin genel nitelikleri ortaya konmaya çalı ılmı tır.

### Abstract

This study has focused on the emergence of corporations in the 19th century Ottoman Empire. The general framework of the emergence of corporations was determined by the integration of the Ottoman Empire with the world capitalism and by the process of late capitalist development which was realized in the context of this integration. The integration with capitalism through free trade raised the tradesmen corporations in Ottoman Empire. Tradesmen corporations point to the institutional transformation of tradesmen who has less competitive in the face of free trade. In this study, firstly, the characteristics of these tradesman corporations have been tried to be determined. It is well known that there was a general tendency towards emerging of joint stock corporations in some sectors such as transportation, banking, railways and infrastructure in the second half of the 19th century in Ottoman Empire. The second part of this study is devoted to identifying the general characteristics of these corporations and to highlighting these characteristics' relation with the mode of integration. In sum, this study addresses the emergence of corporations in Ottoman Empire as a state which became more integrated with capitalist system in the 19th century. In this context, it tries to reveal the general characteristics of tradesmen corporations and joint stock corporations.

<sup>1</sup> Doç. Dr. 19 Mayıs Üniversitesi, BF, ktisat Bölümü, rkorayyilmaz@yahoo.com



## Giri

Gerek makro düzeyde gerekse de belirli dönemler özelinde irketle me-i letme tarihi Türkiye örne inde yeterince çalı ılmı bir konu de ildir. Alanın önde gelen bir derlemesinde Avrupa'dan, Amerika'ya, Latin Amerika'dan Asya'ya kadar geni bir co rafyada yer alan ülkeler ele alınmı ken Türkiye'ye yer verilmemesi bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.<sup>1</sup>

üphesiz çe itli vesilelerle - irketlerin yıl dönümü, kurumsal kültür ve tarih in ası vb. - tek tek irketlere odaklanmı çalı malar oldu u gibi, bilimsel ele tirelli i koruyarak i letme tarihine odaklanan çalı malar da mevcuttur.<sup>2</sup> Ancak irketle me-i letme tarihine yönelik kuramsal çalı malar hali hazırda yapılmayı beklemektedir.<sup>3</sup>

Bu çalı mada ise, Osmanlı Devleti'nin son döneminde -milli iktisat tabir edilen dönem öncesi-, ya anan irketle me deneyimine odaklanılacaktır. Bunu yaparken tarihsel açıdan yeni bir bulgu ya da irket incelemesi yapmaktan ziyade, verili bilgileri belirli bir perspektiften de erlendirmeyi ve dönemin irketle me sürecine yönelik genel özellikleri tespit etmeyi amaçlamaktayız. Perspektifimizin gerisinde Osmanlı Devleti'nin son dönemini kapitalizmin uluslararası ma süreci ile eklemlenme üzerinden okuyan 1970'lerden bugüne kendi iç tartışmalarıyla ivmelenmi bir dü ünçe gelene i yer almaktadır.<sup>4</sup> Daha spesifik olarak ise bu entegrasyon ya da eklemlenme süreçlerini, Marx'ın özellikle Kapital I ve II'de geli tirdi i sermaye ve sermaye birikimine yönelik kavramsal seti kapitalizmin uluslararası ması sürecine uygulayan, böylelikle de pre-kapitalist co rafyalarda kapitalist geli me sürecini anlamaya çalı an yakla ımlara dayalı olarak açıklama çabası yatmaktadır.<sup>5</sup> Böylesi bir perspektiften kapitalist geli me sürecine geç katılan Osmanlı Devleti'nin milli iktisat öncesi son dönem irketle me süreci, kapitalizmin uluslararası masına eklemlenme zemininde analiz edilecektir. Di er bir deyi le bu dönemde dünya kapitalizmi ile temelde ticaret

<sup>1</sup> Amatori, F ve G. Jones (2003) Business History Around the World, Cambridge University Press.

<sup>2</sup> Berghoff (2001), i letme tarihinin hızla zenginlik ve nüfuz kazanan yükselen sosyal sınıfı me rula tırmaya hizmet eden bir yönü oldu unu vurgulamaktadır. Bilimsellik noktasında Tekeli (2007)'de benzer kaygıları ta ımaktadır. Tekeli, kurum tarihi çalı malarının kurum ideolojisi olu turmakta kullanıldı ını, böylesi bir yakla ımda kurumun iyi yönlerinin öne plana çıkarılaca ını, nostaljik ve duygusal ö elere a ırlık verilece ini böylelikle de ele tirinin önemli ölçüde dı lanaca ını vurgulamaktadır.

<sup>3</sup> Ele tirel politik ekonomi üzerinden i letme tarihi yazınına de erlendiren ve i letme tarihine alternatif bir kuramsal çerçeve geli tiren bir çalı ma için bkz, Yılmaz, 2010.

<sup>4</sup> Osmanlı Devleti üzerine bu yöndeki kimi erken dönem çalı malar için bkz, slamo lu, Keyder, 1977; slamo lu, 1983; Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1983; Kasaba, 1993; Pamuk, 1994

<sup>5</sup> Weeks, J. (1998), Yaghmaian, B. (1990), Palloix, C (1977b), Palloix, C (1977a), Clarke, S (1974), Bryan, D. (1995), Bina, C and B. Yaghmaian (1991), Kay (1975) bunlar arasındadır.



ili kisine dayalı olarak ya anan entegrasyonun içeride irketle me sürecinin genel niteli ini belirleyen temel bir dinamik oldu u gösterilmeye çalı ılacaktır. Bunun için genel bir giri i takiben bu dönemin irketle me sürecinde öne çıkan iki temel e ilim üzerinde durularak kimi tespitler ileri sürülecektir.

### **Osmanlı Devleti'nde irketle me**

Tanzimat ile ba layan reform sürecinden önce Osmanlı Devleti'nde ticaret alanında irket benzeri yapı olması anlamında slami ortaklıklar öne çıkmaktadır. Mudarebe, müfavaza, mü areke gibi çe itli ortaklıklar Osmanlı Devleti'nde bugünkü irket anlayı ı ile olmasa bile i ortaklıklarını sa lamak için olu turulan yapıları olu turmaktadır. Bunlardan mudarebe muhtemelen en yaygın olan ortaklık biçimi olup, sermayedarın parasını ya da malını, onu i letecek ve elde etti i kardan önceden üzerinde anla ılmı olan bir oranı yatırımcıya geri verecek olan aracıya teslim etti i bir sözleşme iken, müfavaza, ortakların her açıdan tamamen e it oldu u tüm ticari faaliyetlerin ortaklık kapsamında yapıldı ı ve ortakların kar ılıklı aracılık ve kefilli ine dayanan bir ortaklık biçimidir. Mü areke ise farklı olarak her orta a farklı miktarlarda yatırım yapma izninin verildi i bir ortaklık biçimidir (Çizakça, 1999, 4-6). Bu müesseselerin tamamı S.Ta delen'in de belirtti i gibi “..tüzel ki ili i olmayan adi irket niteli i ta ımaktaydı. Uyu mazlıkların çözüm yeri er-i mahkemelerdi, dolayısıyla söz konusu bu sözleşme tiplerini bugünkü irketler anlamında de erlendirmek de mümkün de ildir”(Ta delen, 2006, 149).<sup>6</sup>

Tanzimat süreci ile birlikte Osmanlı'da yeni bir irketle me hareketi ba lamı tır.<sup>7</sup> Koraltürk'ün de belirtti i gibi Osmanlı toplum ve ekonomik yapısında kapitalist e ilimlerin ortaya çıkmaya ba ladı ı bu dönemde irketle me süreci bunun belirgin adımlarından biridir (Koraltürk, 1992, 8). Genel bir reform süreci içerisinde dü ünülebilecek olan bu irketle me hareketi, bu konuda sa lanan yeni yasal olanaklarla bir arada geli mi tir. Bu anlamda, “1850 tarihli Kanunname-i Ticaret ya da Ticaret Yasası yeni yasaların en önemlilerinden biriydi. Yasada irketlerle ilgili fazla hüküm olmasa da yasanın 10.maddesi irket tiplerinin tanıtılmasına ayrılmı tır” (Ta delen, 2006, 151-152). 1850 tarihli bu yasa aynı zamanda

<sup>6</sup> Batı'da ve slam dünyası'nda i ortaklıklarının tarihi ile ilgili detaylı bir çalı ma için bkz; Çizakça, M; 1999, slami i ortaklıkları içinde mudarebe uygulamasına yönelik ayrıntılı bir çalı ma için bkz; Gedikli, F; 1998

<sup>7</sup> Tanzimat öncesi ve Tanzimat döneminde de fabrika kurma çabaları-süreçleri gözlenmi tir. Ancak bunlar batılı anlamda sanayi i letmeleri olmaktan uzak ve devlet eliyle kurulan yapılardır. Turgut (1985)'in belirtti i üzere, sanayilemeye yönelik bu politika 1860'lara kadar devam etmi ancak devlet eliyle kurulan 160 civarındaki tesis ve fabrikanın ço u çe itli sebeplerle kapanmı tır.



Osmanlı Devleti'nde muhasebe dü üncesinin modernizasyonundaki en önemli geli melerden biri olan yasal alt yapının da geli tirildi i bir yasa olma özelli indedir. Bu yasada irketlerin nasıl kayıt tutması gerekti i ve muhasebe uygulamalarına ili kin düzenlemeler yapılmı tır (Güvemli, Güvemli, 2015) Kapitalist geli me sürecinde irketlerin geli imi bir yandan kendi varlıklarını yasal bir zemine ta ıyan düzenlemeleri gerektirirken di er yandan da ancak faaliyetlerinin kayıtlarını tutabilmelerine, takip edebilmelerine bu ba lamda da rasyonelle meye imkan verecek muhasebe uygulamalarının geli tirilmesi ve düzenlenmesi ile mümkün olabilirdi.<sup>8</sup> 1850 tarihli yasa bu anlamda bir ba langıç niteli indedir. Bu yasayı izleyen 1876 tarihli Kanun-i Esasi yani Me rutiyyet Anayasasının 13. maddesi de “Tebaai Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahet için her nevi irketler te kiline mezundur” ifadesiyle Osmanlı tebaasına irket kurma iznini tanımaktadır.

Bu hukuksal düzenlemeler irketlerin, bir yandan kapitalist sistemin uluslararası masının etkileri kar ısında bir formül, di er yandan da kapitalist sistem ile eklemlenme sürecinin aç ı a çıkard ı ı geli en yeni ihtiyaçlara bir yanıt olarak belirmesi ile kar ımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde irketle me prati inde ise iki temel geli menin ya anmakta oldu u görülmektedir. Bir yandan rekabet ve serbestlik kar ısında zorlanan Osmanlı üreticilerini(n), esnaf-tüccarını(n), irketler ekinde örgütle(n)me çabası di er yandan da Osmanlı'da ilk Anonim irketlerin kurulmaya ba lanması irketle me adına gözlemlenen önemli geli melerdir. 19.yy'ın sonlarında ise Osmanlı Devleti'nde çe itli alanlarda imtiyaz hakkını elinde bulunduran yabancı men eili irketlerin kurulması irketle me tarihi açısından dikkat çekicidir.

### **Esnaf irketleri**

Esnaf ı irketler formunda örgütlenme hususunda, 1864 yılında olu turulan Islah-ı Sanayi Komisyonu öne çıkmaktadır. “Komisyonun ba ta gelen görevi gittikçe küçülen sanayi dallarını irketler halinde örgütlemektir. irketlerin kurulabilmesi için hisse senedi çıkarılacak, toplanan paralarla makineler alınıp seri üretime geçilecekti.... irketlere bedava arsa temin edilecek, ithal kolaylıkları getirilecek, vergi muafiyetleri sa lanacak ve devlet dairelerinin

<sup>8</sup> Muhasebe uygulamalarına ili kin düzenlemeleri de içeren 1850 tarihli bu yasa aslında 1807 Fransız Ticaret Yasasının bir çevirisidir. A. basalilgiller, bu dönemde muhasebe kuram ve uygulamalarında Fransız etkisinin yo un bir biçimde gözlenmekte oldu unu belirtir. Bkz; basalilgiller, A; 1999, 38



ihtiyaçlarını tercihen irketlerden almaları hususunda gayret gösterilecekti.” (Önsoy,1988:98)<sup>9</sup> Aslında bu durum kendi ülkelerinde makineli üretimle birlikte rekabette zorlanmaya ba lanan esnafın açısından batı ülkelerinde de gözlenen bir durumdu. Osmanlı Devleti’nin esnafları irketle me yönünde te vik etme süreci bazı olumlu sonuçlar da verdi. Bu ba lamda Simke ler irketi, Debba lar irketi, Saraçlar irketi, Kuma çılar irketi, Dökümcüler irketi, Demirciler irketi gibi irketler kuruldu. Bu irketlerin uzun vadede hatta orta vadede dahi ba arılı oldu u ve varlıklarını sürdürdükleri söylenemez. Ancak kurulan irketlere baktı ımızda bunların çalı ma alanlarının Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçildi i dönemde kurulan irketlerin çalı ma alanları ile benze ti i görülecektir. Ancak bu geçi süreci irketlerin faaliyet gösterdikleri çalı ma alanları ba lamında bir süreklilik ta ısa bile irketlerin varlıklarını sürdürmeleri anlamında bir kopu ya anımı , genel olarak bu irketler varlıklarını sürdürememi tir. A a ıda bu irketler hakkında daha detaylı bilgi verilmektedir.

Simke ler irketi, (14 A ustos 1866); Simke lik, kıyafetler üzerine altın ve gümü teller çeken bir sanat dalı olup, özellikle resmi elbiselere ve sancak gibi e yalara tatbik edilmekteydi. Simke ler esnafının Tanzimat ile birlikte ba layan çözümlü üne, onları bir irket etrafında birle tirmeyi öngören Islah-i Sanayi Komisyonu tarafından çare aranmaya çalı ılmı tır. Çözüm önerisi olarak, onları bir irket halinde birle tirmenin yanında, hazineden 1.000 kese sermaye tahsis edilerek tekrar üretime geçmesi tasarlanmı tı. Böylelikle de Simke ler irketi hazineye ba lı olacaktı, gerek Hazinesinin bu sermayeyi verememesi gerekse de esnafın bu konuda çok gönüllü olmaması nedeniyle sürecin tamamlanamadı ı belirtilmektedir. (Önsoy, 1988:103)

Debba lar irketi, (Eylül 1866); Faaliyetleri temelde hayvan derilerinin i lenmesi olan debba esnafının ülke içine ve dı ına olan üretimi 19.yy’ın ortalarından itibaren gerek Avrupa’lı rakipleriyle yarı amaması gerekse de hammaddelerin pahalılı ı gibi nedenlerle güç kaybetmeye ba lamı . Bu durumun önemli boyutlara ula masıyla debba esnafı hükümete ba vurarak irket kurmak istediklerini belirtip bazı ayrıcalıklar talep ettiler. Sonuç olarak irket çe itli imtiyazlarla kurulmu , gerekli sermaye esnafın aldı ı hisse senetleri, hayır

<sup>9</sup> Islah-ı Sanayi Komisyonu Osmanlı’daki küçük ölçekli üretimin batıdaki kapitalist üretimin rekabeti kar ısında Osmanlıdaki üretimi çökü ten kurtarma yollarının aranması amacıyla kurulmu tur. Yerman ve A ao lu, bu komisyonun çıkı yolu önerilini öyle sıralar. (I)Gümrük resmininin arttırılması (II) Sergiler açılması (III) Sanayi mektepleri açılması (IV) irketler te kili. (Yerman ve A ao lu, 1943:24)



sahipleri ve kısmen de hazineden temin edilmi tir. irket hakkında bilgi edinildi i dönem için ba arılı olmu , birinci yılın sonunda hissedarlarına %51.5 oranında kar da itmi , Avrupa malları ile fiyat rekabetinde kısmen ba arılı olmu ve yeni kurulacak esnaf irketlerine de cesaret verici bir giri im olmu tur. (Önsoy, 1988:105)

Saraçlar irketi, (25 Haziran 1867); Saraçlar, deri ve me inden çe itli e yalar imal eden sanatkarlardı. yi olan durumları 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren gerek iç sebeplerle gerekse de yabancı malların rekabeti nedeniyle bozulmaya ba ladı. Bunun üzerine Saraçlar Bab-1 Aliye ba vurmu , Islah-ı Sanayi Komisyonu da sorunun çözümünü irketle mede görmü tür. Bunun üzerine çe itli imtiyazlar verilmi , sermaye gereksinimini kar ılayabilmek için hisse senetleri çıkarılmı , devlet ileri gelenleri, i ve sermaye çevreleri irkete ortak olmaları için te vik edilmi tir. Ancak gerek toplanan sermayenin yetersizli i, gerek yönetim sorunları gerekse de satı stratejileri vs nedeniyle istenilen ba arıya ula ılamamı tur. (Önsoy,1988:107).

Kuma çılar irketi, (9 Nisan 1868); Osmanlı'da dokumacılık 19.yy ortalarından itibaren ba ta ngiltere olmak üzere, Batı Avrupa ülkelerinin gittikçe artan rekabetine maruz kalmı tur. Pazarların büyük bir kısmı yabancıların denetimi altına girmi tir. Bunun üzerine Islah-ı Sanayi Komisyonu, Dokumacı esnafının da irketle mesini önermi tir. Kurulacak irkete bir takım imtiyazlar verilecek, tekstilde kullanılan bazı maddelerin ihracı önlenecek ve böylece olumsuz durum düzeltilebilecekti. irketin sermaye ihtiyacı için hisse senedi çıkarılması önerilmi ti. Böylece 1500 hisse senedi çıkarılmı ve esnaf ustaları en az iki er hisse almak zorunda bırakılmı tı. irket kurulu a masında bazı sorunlar ya asa da bir yıllık çalı ma sonunda kar elde edildi i görülünce hisseler talep de artmaya ba lamı tur. (Önsoy,1988:109)

Dökümcüler irketi, 14 Nisan 1868; 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren içine girilen süreçte madeni e ya üreticisi esnaf da geli en teknoloji ve de i en üretim metodlarına ayak uyduramayarak zor duruma dü mü tü. Bunun üzerine irketle mek ve bu yönde geli tirdikleri bazı taleplerini dile getirmek için hükümete ba vurdular. Bu talep çe itli imtiyazlar verilerek kabul edildi. irkete sermaye temini için hisse senedi çıkarıldı. Esnaf ustaları en az iki adet hisse almak zorunda kılındı. irketin faaliyeti hakkındaki bilgi yetersiz de olsa sonuçta bazı esnafın irketin kurulu undan ayrıldıkları ve irketin bir dizi olumsuzluklarla kar ıla tı ı anla ılmaktadır. (Önsoy,1988:112-114)





Demirciler irketi, 29 Nisan 1868; Demirci esnafı da 19.yy'ın ikinci yarısındaki geli melerden olumsuz etkilenecek güç birli i yapabilecekleri bir irket olu turabilmek için hükümete ba vuruda bulundular. Ba vuru uygun bulundu ve çe itli imtiyazlarla birlikte irketin kurulmasına izin verildi. Sermaye için di er irketlerde de oldu u gibi hisse senedi çıkarma yoluna gidildi. Ya anan sermaye sorunları nedeniyle irket ancak ikinci yılında faaliyete geçebildi. (Önsoy,1988:112-114)

Bu irketlerin bir kısmı bir süre sonra da ılmı tır. Bir kısmı ise Ta delen'in çalı masında belirtildi i üzere 1874'de belediyeye devredilmi tir. (Ta delen, 2006:157) Bu dönem Osmanlı Devleti'nde irketle me uurunun uyandı ı bir dönem olarak dü ünülmelidir (Önsoy,1988: 114).

Uluslararası an kapitalizmle ya anan entegrasyonun biçimlendirdi i, esnaf örgütlenmelerinde ya anan dönü ümle ortaya çıkan esnaf irketlerinin bazı özelliklerini a a ıdaki gibi sıralayabiliriz. Bu Osmanlı Devleti'nde 19.yy'ın ikinci yarısında hızlanan irketle me sürecinin bir boyutunun niteliklerini de bize verecektir.

- Bu irketler özellikle yabancı mallarının rekabeti kar ısında ve bazı ba ka özgül nedenlerle zor duruma dü en Osmanlı'daki temel üretim birimlerinin bir araya gelerek olu turdukları yapılarıdır. Bu durum sadece Osmanlı Devleti'ne özgü de ildir ve Almanya ve ngiltere örneklerinde de rastlandı ı gibi üretim teknolojisinin geli imi, makineli üretimin üretim süreçlerine uygulanması gibi nedenlerle rekabete dayanamayan bu tarz küçük üretim yapılarının bir araya getirilmesi süreci olarak de erlendirilmelidir.
- Bu irketlerin kurulması di er pek çok Avrupa ülkesinde de oldu u gibi Devlet'in iznine tabiidir.
- Bazı irketlerin kurulu unda Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun önerileri temel alınırken, bazı irketlerin kurulu unda da esnafın toplu halde irketle me talebi bu süreci ba latmı tır.
- Kar ıla tıkları ya da kar ıla acaklarını tahmin ettikleri sermaye sorununu giderebilmek için çok sayıda esnafın bir araya gelmesi ile olu mu ve hisse senedi çıkarma yoluna gitmi lerdir. irketlerde genelde devletin de hissesi vardır. Yüksek sermaye ihtiyacı rekabet kar ısında ba vurulan bir zorunluluk olarak aç ı çıkmaktadır.



- Debbalar örneğinde de görüldüğü gibi rekabette kısmen ve zaman zaman fiyat avantajları yoluyla öne geçebilmektedirler.
- İrketlerin Türkiye Cumhuriyeti tarihinde görüldüğü üzere Aile Tipi İrketleme örneğinden ziyade çok ortaklı bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır.
- İrketlerin, İrketleme sürecine devletten çeşitli imtiyazlar olarak girişimleri anlaşılmaktadır. Bu imtiyazlar arasında damga ve gümrük vergisi muafiyeti, ithalatta İrket mensuplarına öncelik, genelde on iki yıl süre ile imtiyaz hakkı, kamu kuruluşlarının ihtiyaçlarını ayrılmış olarak bu İrketlerden temin etmesi, arsa tahsisi, ucuz fiyattan hammadde ihtiyacının karşılanması gibi uygulamalar yer almaktadır.

### **Osmanlı Devleti'nde Anonim İrketler**

Esnafların özellikle rekabet sonucu birleşerek İrket oluşturmaları sürecinin yanı sıra 19.yy.'ın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nde Anonim İrketleri'nde ilk kurulmaya başladığı dönem olmaktadır. 1851 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk Anonim İrket kuruluşu Tur. İrket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim İrket'tir. "Bozaziçi'ne rahatın artması ile ulanın emniyet ve rahatlıkla gerçekleşmesi için bir vapur İrketi kurma fikrini ilk ortaya atanlar XIX.yy Osmanlı İyisi hayatının tanınmış simalarından Cevdet ve Fuat Paşalar'dır... Cevdet ve Fuat Paşa İrket-i Hayriye'nin kuruluşunda hem Bozaziçi'ne gidiş geliş rahatı ve emniyete erdirmek hem de batıda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kurulması istenen anonim İrketlere dair bir ilk örnek oluşturmayı amaçlamışlardır" (Koraltürk, 1992, 6-7). E.Tutel (1994), İrket-i Hayriye'nin kuruluşu nedenleri arasında, Koraltürk'ün belirttiklerinin yanında ticimacılığın yabancı kumpanyaların rekabetinden kurtarmanın da etkili olduğunu ifade etmektedir (Tutel, 1994, 18). Yukarıda tanzimat sonrası Osmanlı'da yeni tip bir İrketleme hareketinin başladığı vurgulanmıştır. İrket-i Hayriye batı tipi bu İrketleme formunun ilk örneğidir. İrket, anonim İrket formunda kurulmuştur. 6 milyon kuruşluk sermaye ve her biri 3000 kuruştan 2000 hisse ile kurulmuştur. (Koraltürk, 1992, 9) Hissedarlar arasında padişah, paşalar, tüccara ve bankerlere kadar çeşitlilik görülse de Koraltürk'ün belirttiği üzere pay sahiplerinin önemli bir bölümü tüccar ve bankerlerdir, bankerler aynı zamanda yönetimde de söz sahibi görünmektedir... İrket-i Hayriye'nin kurulmasında özellikle sermayenin oluşumu, Osmanlı toplumunda çeşitli kesimler arasında kapitalist gelişme yönünde bir fikir birliğine işaret etmekteydi (Koraltürk, 1992, 10). Koraltürk'ün İrket-i Hayriye deneyiminden çıkardığı önemli bir sonuç, çokça vurgulanan Osmanlı-Türk devletinin





antikapitalist bir karakterde oldu u yanılısamasının aksine “bu dönemde devletin kapitalist e ilimleri engellemedi i hatta te vik etti i yönündedir” (Koraltürk, 1992, 36). Kapitalist e ilimlerin güçlenmesi, daha önceden esnaf öğütlenmeleri üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin artık irketler üzerinden gerçekleştirilir olması anlamına gelmekteydi. Bu durum irket-i Hayriye'nin kurulma sürecinde de belirgin olmu tur. Önceleri pazar kayıkları ile ve dolayısıyla kayıkçı esnafı üzerinden sa lanan ula ım zaman içinde önce Tersane-i Amire vapurları ama daha sonra da özellikle irket-i Hayriye'nin kurulması ile a ırlıklı olarak bu irketler üzerinden sa lanmaya ba lamı tur. Bu sürecin pre-kapitalist unsurları temsil eden kayıkçı esnafı için anlamı Takvim-i Vekayi gazetesinde, bu olayın duyurulmasından açıkça anla ılabilir. “Bu durum her ne kadar Bo az'da imdi ula ımı sa layan kayıkçı esnafının kârına zarar verir gibi görünmekteyse de kayıkçı esnafı yine Bo az'ın bir iskelesinden di er iskelesine veya kar ı kıyıda ki iskelelere yolcu ta ımaya devam edecektir. Bo aza gelenler arttıkça, onların mü terisi de o oranda fazlala acaktır. Kayıkçılardan bazıları önceki kadar i bulamazlarsa ba ka i arayacaklar ya da memleket ve köylerinde kalacaklardır, ehirlere göç etmeyeceklerdir. Arazi ve tarlalarında u ra arak Memalik-i Osmaniye'ye yararlı olacaklardır. Kayıkcılık için ta radan gelen ki iler, ayrıca acemi olduklarından kayıkcılık ö reninceye kadar birçok kazalara neden oluyorlar. Böylece bu kazalar da önlenecek, birçok ki i bo ulmayacaktır”(Tutel, 1994, 21).

Osmanlı Devleti'ndeki ikinci Anonim irket ise 1856'da kurulan Osmanlı Bankasıdır. Bir ngiliz bankası olarak Ottoman Bank adıyla 1856'da kurulan banka daha sonra 1863 yılında Fransızların ortaklı ı ve eski bankanın kapatılması ve hisselerinin devri ile Bank-ı Osman-i ahane ismiyle faaliyetini sürdürmeye ba lamı tur (Eldem, 1999, 12). Osmanlı Bankası 1856 yılının hemen öncesinde Osmanlı maliyesinin özellikle Kırım sava ımın da etkisiyle gittikçe zor duruma dü mesini ve özellikle 1854 ve 1855 borçlanmalarının ya andı ı bir dönemi takip eden bir süreçte kurulmu tu (Autheman, 2002, 15; Eldem 1999, 26-27). Eldem bu döneminin anlamını öyle ifade etmi tir: “Osmanlı mparatorlu u'nun ya amak istiyorsa uluslararası finans dünyasının baskısına boyun e mek zorunda oldu unu artık herkes görüyordu” (Eldem, 1999, 27). Di er yandan bankanın kurulması bir anlamda tanzimat ile ba layan modernle me hareketinin bir ürünü olarak de erlendirilmektedir (Autheman, 2002,15), Banka 1856 yılında her biri 20 sterlin olmak üzere 25.000 hisseli 500.000 sterlin sermaye taahhüdü ile kurulmu tur (Autheman, 2002, 23; Eldem 1999, 42). Hissedarların sorumlulukları yatırılan sermayenin ik katı ile sınırlıydı (Autheman, 2002, 23). Banka bir yandan Osmanlı'daki birikim süreci, di er



yandan uluslararası eklemlenmeye uygun olarak bir ticaret bankası olarak kurulmu tur. “Bir mevduat, tedavül, iskonto bankası ve ticaret sandı ı olarak çalı acak ve ticari alı veri lere teminat sa layıp kolayla tıracak her türlü i lemi yapacaktı”(Autheman, 2002, 25). “Bankanın faaliyetleri esas olarak ticari i lemlerle özellikle de senet ve poliçe iskontosu ve mevduat bankacılı ıyla sınırlıydı (Eldem, 1999, 56). Banka buna binaen ticaretin yo un oldu u Galata, zmir, Beyrut, Bo dan, Bükre gibi yerlerde ubeler açtı (Autheman, 2002, 24). Bankanın faaliyetleri zaman içinde dalgalı bir seyir izlemekteyse de devam etmekteydi. Di er yandan bu dönemde yerli finans çevrelerinin özellikle kambiyo ve hükümete borç verme gibi konulardaki rekabetinden dolayı Osmanlı Bankası ile dü manca bir ili ki içine girdikleri de bilinmektedir (Eldem, 1999, 57). Autheman, Osmanlı’daki kamu maliyesi krizinin Osmanlı Bankası’nın faaliyetleri önünde bir engel olu turdu unu, Ottoman Bank’tan, Bank-ı Osman-i ahane’ye geçi in de böylesi bir süreçte gerçekleştirilme vurgular (Autheman, 2002, 29). Eldem Bank-ı Osman-i ahane’nin kurulmasını Osmanlı Devleti’nin yeni dünya düzenine ayak uydurma çabalarının en somut i aretlerinden biri olarak de erlendirilmektedir (Eldem, 1997, 17). 1863 yılındaki bu de i imin en önemli özelli i bankanın Osmanlı Devleti’nin bir zamandır arayışında oldu u emisyon yetkisine sahip bir banka haline getirilmesidir. Bu dönemden sonra bankanın devlet ile ili kili yönü öne çıkmı ancak özellikle yüzyılın son çeyre inde bankanın ticaret ve i bankacılı ı i lemleri de artarak önem kazanmaya ba lamı tır (Eldem, 1997, 207).

1857 yılında, ngilizler tarafından Aydın- zmir bölgesindeki sosyal ya am ve ticaret hayatı üzerinde oldukça etkili olacak demiryolu in aatımı yapacak olan zmir’den Aydın’a Osmanlı Demiryolu irketi’nin kuruldu u görülmektedir (Kurmu , 1983, 38-39). zmir’in o dönem için imparatorlu un, ticaret ili kisi üzerinden kapitalizm ile en yo un biçimde entegre olmu bölgelerinden biri olması, dolayısıyla bu bölgenin demiryolu hattı ile daha iç bölgelerle ili kilerinin güçlenmesinin ticareti ve karları arttıracak ı beklentisi böyle bir irketin kurulmasının arkasında yatan temel bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nden aldığı imtiyazla 1857’de kurulan irketin sermayesi 1.200.000 sterlin’di (Akyıldız, 2005, s.19) ve her biri 20 sterlin de erinde 60.000 hisse senedi satı a çıkarılmı tı (Kurmu , 1983, 39; Akyıldız, 2005, 21). Hisse senetlerinin 15.000’inin Osmanlı Devleti içinde satı ı sözleşmeye ba lanmı tı. Ancak mali zorluklar padi ahın te vik için 500 hisse almasına ra men hisselerin ancak 8000’inin satılabilmesini sa lamı tı. Geri kalan 7000 hisse ise hazine adına alınmak durumunda kalınmı tır. Yurt dı nda satı a sunulan hisselerin ise



tamamı kısa zamanda satılmı tır (Akyıldız, 2005, 21). İrketle tanınan imtiyazlar ise oldukça önemliydi. “Demiryollarının yapılması, i letilmesi ve yenilenmesi için gerekli mallar gümrük vergisi ödenmeden Türkiye’ye sokulabilecek ve demiryollarının yapımı sırasında İrket hükümete ait olan toprakları, madenleri ve ormanları bedava kullanabilecekti. Demiryolunun i letmeye açılmasından sonra İrket hattın 45 kilometre çevresinde bulunan madenleri az bir vergi vererek i letmek hakkına da sahip oluyordu. Bütün bunlara ek olarak, Osmanlı hükümeti, İrketin yönetimine hiçbir biçimde karı mamaya söz verdi i gibi Aydın demiryolu ile rekabet edebilecek İrketlerin kurulmasını da önleyecekti” (Kurmu , 1983, 38). Aydın demiryolunun yapımında İrket toprak kayması, finans sorunları gibi çe itli güçlüklerle kar ıla mı tır (Akyıldız, 2005, 23-29). Ancak bu süreçte tek güçlükle kar ıla an İrket de ildir. Bölgede demiryolu gelmeden önce ula ımın ve ta ımacılı ın develer ve katırlarla yapıldı ı ve çok ciddi bir mebla a ula tı ı dü ünülürse<sup>10</sup>, “demiryollarının bölgeye girmesiyle birlikte bu kadar büyük bir sektör de zarara u ramı oluyordu. Bu yüzden demiryollarının gelmesi ile bölge, söz konusu geleneksel nakliye ve ula ım sistemleriyle, modern ula ım ve nakliye sistemi arasında kıyasıya bir rekabete sahne olur” (Akyıldız, 2005, 39). Burada Akyıldız’ın nakliye ve ula ım sistemleri arasında bahsetti i rekabet aslında bu sistemlerin ta ıyıcısı olan toplumsal kesimler arasında ya anan bir toplumsal olgu olarak dü ünülmelidir.

Demiryollarının da etkisi ile birlikte geli en i çile me süreci son dönem Osmanlı Devleti için politik sonuçlarına 1908 grevleriyle ula acaktı. Aydın demiryolu i çileri de 18 A ustos 1908’de günlük çalı ma saatlerinin 10.5 saatten, 8.5 saate indirilmesi talebiyle bu greve katılacaklardı (Akyıldız, 2005, 56).

Osmanlı’da İrketle me hareketi 1860’lı yıllarda sanayi İrketleri kurmak suretiyle devam etti. Bu çerçevede kurulan bazı İrketlere biraz daha yakından bakmak önemli çıkarımlara olanak sa layabilir.

Filibe Pamuk pli i ve Dokuma Fabrikası; 1865 yılında kurulan fabrika ruhsat tarihi itibarıyla en eski Osmanlı sanayi i letmesidir ve anonim İrket formunda in a edilmi tir. Sahibi van Ye rof’dur. Pamuk ipli i e irmek ve pamuklu bezler dokumak üzere kurulmu tur. Kurulu sözleşme ile mesinin ikinci maddesinde yurt dı ından ithal edilecek olan makinelerden bir defaya

<sup>10</sup> Kurmu , ula ım ve ta ıma için bu yörede 10.000 deve ve 500 katırın kullanıldı ımı bir devenin ta ıdı ı yükün 250-450 kilo arasında oldu unu ortalama günlük hızın ise 30 km oldu unu vurgulamaktadır (Kurmu , 1983, 53).



mahsus vergi alınmayacağı belirtilmiştir. İrket sermayesi iki bin Osmanlı lirasıdır (Kazgan, 1999, 79).

İkinci önemli girişim Davutoğlu Garabet adında bir Ermeni tarafından İstanbul ve İzmir'de kurulmak istenen İker fabrikasıdır. Kazgan'ın belirttiğine göre öne sürülen çeşitli artlara rağmen fabrikayı kurmayı kabul etmiş ancak bu girişimi başaramamıştır (Kazgan, 1999, 80-83). Öne sürülen artların bazıları anlaşılabilir olsa da Kazgan dayatılan bu artlara rağmen bir fabrika kurmanın imkânsız olduğunu vurgulamaktadır ve bunu imtiyaz ruhsatını veren bürokrasinin olumsuzluğu ile açıklamaktadır (Kazgan, 1999, 80-81). Ancak bu başarısızlığın açıklanmasında yine Kazgan'ın kendisinin de vurguladığı, İker ithalinden büyük para kazanan Beyoğlu mösyölerini de unutmamak gerekir. Kaldı ki “bunların Babıali'de ve Saray'da maaşlı adamları bile vardır.”(Kazgan, 1999, 81-82).

Tubuni Mobilya Fabrikası; Tubuni mobilya fabrikası aslında bir Ermeni'nin kurduğunu ama zamanla ödenemeyen kredi borçları nedeniyle Tubuni ailesine kalan bir fabrikadır. Fabrika'da çeşitli mobilya ve dekorasyon eşyası üretilmektedir. Fabrika'da bir genel müdür, imalat müdürü, kasadar, muhasebeciler, puantörler, depolamacılar, nezaretçiler, tercümanlardan başka, 350 işçi ve 50 ustabaşı bulunmaktadır. İşçilerin hala çeşitli loncaların üyeleri olmalarının, işçi-i veren arasında Avrupa'da görülen çatışmanın Osmanlı'da yaşanmasının önünde bir engel teşkil ettiği vurgulanmaktadır. Kısa dokuz saat olan çalışma süresi yazın on saate çıkıyordu. İşçilerin nitelikli işçi, niteliksiz işçi ve çırak olarak ayrı ayrı ücretlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Kazgan'a göre “Tubuni Fabrikası örneği, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlangıcı ve bugüne kadar gelecek büyük başarıları kaydedip ihracat gücüne erişmiş mobilyacılığımızın ilk başlangıcı sayılabilir. Tubuni fabrikasında yetişen ustalar daha sonra başka fabrikalar ve atölyeler kuracaktır.... Onların atölyelerinde yetişen ustalar bugünkü Türk mobilyacılığının an ve şerefini oluşturacaklardır” (Kazgan, 1999, 86-90).

Osmanlı'da özellikle İstanbul kenti içinde artan nüfus ve ticari faaliyet ile birlikte ulaşımın gitgide bir sorun haline gelmesi ile 1869 yılında İstanbul Tramvayları Anonim İrketi<sup>11</sup> Rum

Adami Karapanas'a verilen ayrıcalıklarla kurulacaktır (Kazgan, 1989,91-92). Gülersoy bu konuda ilginç bir ayrıntıyı vurgular. Ona göre İrketin kurulması sözleşme yapıldıktan,

<sup>11</sup> Ç.Gülersoy İrketin adına İstanbul konmasının yanlı olduğunu belirtir. Gülersoy, İrketin adının Dersadet Tramvay İrketi olduğunu vurgular (Gülersoy, 1989, 11-12).



imtiyaz alındıktan sonra olmu tur. Yani sözleşme henüz kurulmamış olan, kurulacak bir şirketle Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilmiştir (Gülersoy, 1989, 12). Sözleşme verilen imtiyazın süresi 40 yıl olarak belirlenmiştir (Kayserilio lu, 1998, 41). Şirketin sermayesi 400.000 Osmanlı lirası olup, her biri 20 lira olmak üzere 20.000 hissedenden ibaret olacaktır (Kayserilio lu, 1998, 41). Şirketin kurulması özellikle arabacı gedikleri-esnafı zor durumda bırakacaktı, buna çare olarak da şirket bu esnafı i e almayı taahhüt ediyordu. Kazgan'ın belirttiğine göre şirket Cumhuriyet devrinde Türk yönetimine devrine kadar faaliyetini büyük bir başarı ile sürdürmüştür. 1908 devriminden sonra 1918-22'e kadar başarı gösteren işçi ve personel grevleriyle pek fazla karı karıya kalmış olmasına rağmen, gerek yöneticilerini ve çalışanlarını gerek hissedarlarını tatmin bakımından, Avrupa'da dahi örnek bir işletme idi" (Kazgan, 1999, 97).

Osmanlı'da yukarıda belirtilen şirketlerle birlikte, 19.yy'ın son çeyreğinde Osmanlı Kibritleri A. 'den Üsküdar, Kadıköy Su Şirketi'ne, Fes Fabrikası'ndan, Göksu Tula Fabrikasına, Ahırkapı Fanila fabrikasından, Erdek Konya ve Pa abahçe Mum Fabrikasına, Hereke Fabrikası Hümayun'a kadar çeşitli şirketlerin varlığı gözlenmektedir.<sup>12</sup>

19. yüzyılın sonları, aynı zamanda dolaysız yabancı yatırımların Osmanlı Devleti'ndeki varlığında artışların görüldüğü bir dönem olmu tur. "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dolaysız yabancı yatırımlar 1860'lardan 1880'lerin sonuna az çok sabit kalmışken, 1890-1914 döneminde üç kat artmıştır"(Quataert, 1987, 18). Bu sürece paralel olarak, bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde belirli alanlarda faaliyet göstermek üzere imtiyaz hakkını almış yabancı şirketlerin faaliyetleri dikkat çekmektedir. D. Quatert (1987), bunlardan dördü üzerinde özellikle durmu tur. Reji Şirketi (1884), Ereli Kömür Şirketi (1896), Anadolu Demiryolu Şirketi (1893), Dersaadet Rıhtım Şirketi (1890). Bu şirketlere biraz daha yakından bakmak dönemin şirketleşme sürecini daha iyi anlayabilmek için gereklidir.

Osmanlı maliyesinin bozulması ile en önemli gelir kaynaklarından biri olan tütün tekeli ve tütün ürünü Düyun-u Umumi'ye devredilmiştir. Takip eden süreçte, Düyun-u Umumiye, hükümet ve üç banka grubu (Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Bleichröer) arasında 1883 yılının Ocak ve Mayıs aylarında görüşmelerin tamamlanmasıyla Nisan 1884'de otuz yıl süreli imtiyaz verilerek Reji Şirketi kuruldu ve Düyun-u Umumiye tekel hakkını bu şirkete devretti. Düyun- Umumiye bu devir karlılığı olarak ilk yıldan sonrası için her yıl 750.000 lira alacaktı.

<sup>12</sup> Ayrıntılar için Kazgan 1990'a bakılabilir.



Bu pay ve temettü ödendikten sonra yarım milyon liraya kadar olan karların yüzde 30'u hükümete, yüzde 35'i rejiye, yüzde 35'i rejiye ödeniyordu. Bir milyon liraya ulaşan karlarda ise hükümet payı yüzde 39, reji payı yüzde 34, Düyun-u Umumiye'nin payı ise yüzde 27 idi (Quataert, 1987, 23-24). İrket ihraç edilen kısım hariç tüm tütün üretimini satın almayı kabul etmişti. Böylelikle tütün üreticileri bir anda kendilerini denetleyen ve vergileri toplayan yabancı bir irketle karşı karşıya kalmışlardı. Reji irketinin varlığı bir yandan iştirak me sürecine ivme katarken<sup>13</sup>, diğer yandan toplumsal nitelikli birçok sorunu da beraberinde getiriyordu. Quataert, bu anlamda bir yandan rejinin faaliyete başlaması ile birlikte 300 kadar tütün fabrikasının sürekli olarak kapandığını, çok sayıda Osmanlı girişimcisinin zarar uğradığını, özellikle Samsun ve Trabzon gibi bölgelerde Reji'ye karşı çok sayıda çiftçi ayaklanmaları olduğunu ve özellikle tütün kaçakçılığının hükümetin de göz yumduğunu, Reji'ye karşı bir direniş olduğunu ama tütün tekeli, ihracatı kapsamadığı için bu sürecin tüccarın çıkarına çok fazla dokunmadığını vurgulamaktadır (Quataert, 1987). Bu anlamda Reji irketi, toplumsal yapıdaki farklı sınıfların ve farklı çıkar gruplarının irketle me süreçlerinden nasıl farklı etkilendiğini ve tepkilerinin de nasıl farklılaştığını güzel bir örnek olarak değerlendirilmelidir.

Ereğli Kömür İrketi, 1896 yılında "elli yıllık bir süre için Zonguldak'ta Ereğli madenleri kıyısında bir liman ve rıhtımlarını inşa etme, yönetme ve işletme ve imtiyaz fermanı veya imparatorluğun yasa ve kurallarında belirlenen koşullar çerçevesinde irketin tasarrufunda bulunacak bütün kömür madenlerinin işletilmesi ve madenlere hizmet götürmek amacıyla demiryolu kavaklarını inşa etmek" üzere kuruluyordu (Quataert, 1987, 50). İrket, Fransız sermayesine dayanmaktaydı. Ereğli İrketi'nin konumuz açısından en önemli özelliği, kapitalizmin gelişme sürecine paralel olarak karşılaşılan iştirak me sorunlarıdır. Bu sorunlar kapitalist sistemle eklemlenmenin nasıl bir özgüllük taşıdığına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu anlamda tarımdan henüz kopmamış ve kendisini köylü olarak değerlendiren iştirak me varlığı, bu nedenle özellikle hasat vb. zamanlarda iştirak me gelmemesi, iştirak me toprak ile olan bağlarının devam etmesi nedeniyle irkete olan bağlarının zayıflığı, tarımda çalışmayan köylüyü iştirak me tirebilmek, iştirak me çekebilmek adına konut vb. gibi önemli yatırımların yapılması, üretimin nitelikli eleman ihtiyacı gerektirmesi, varolan köylü- iştirak me nitelik sorunu, bu nedenle yabancı iştirak me çalıştırma, yabancı iştirak me yerli iştirak me

<sup>13</sup> Quataert, 1883 yılında tütün tekelinin işletilmesi Düyun-u Umumiye'nin elindeyken iştirak me sayısının 4500 olduğunu, Reji sürecinde bu sayının 1887 yılında 5602, 1899'da ise 8814 olduğunu belirtir. (Quataert, 1987, 27)





arasında eşitsizlik ve bu durumların yol açtığı sorunlar bu anlamda önem kazanmaktadır (Quataert, 1987). Diğer yandan Osmanlı Devleti'ndeki diğer irketlerde olduğu gibi 1908 grevleri Ereli irketi'ni de etkilemiştir. Quataert, 1908 yılında irkette dört grevin yapıldığını vurgulamaktadır (Quataert, 1987, 62).

Özellikle grevler üzerinden Osmanlı'daki ilk önemli deneyimlerin yanı sıra bir diğer örnek Alman sermayeli Anadolu Demiryolu irketi'dir. irket imtiyaz hakkını 1889 yılında elde etmiştir. Demiryolları Quataert'in ifadeleriyle yeni bir işçi sınıfının doğmasına yol açmıştır (Quataert, 1987, 67). Bu anlamda demiryolları bir yandan toplumsal ve ekonomik olarak koşulları birbirine bağlar ve merkezi hükümetin vergi gelirlerini artırırken diğer yandan da hızla işçilemeyi beraberinde getirmiştir. Anadolu Demiryolu irketi için de böyledir. irket farklı etnik kökenlerden Osmanlı uyruklu işçi çalıştırdığı gibi, Avrupalı işçileri de istihdam etmekteydi (Quataert, 1987, 71). Çeşitli bölgelerden insanların çalışmak adına buralara gelmesi işçi sayısında önemli artış anlamına geliyordu. Ancak zaman içerisinde irket içinde işçiler üzerindeki tahakkümün türlü yollarla artması, çalışma saatleri, ücret düzeni gibi sorunlar diğer yandan 1907 ve 1908'in enflasyonist ortamı işçiler için koşulları iyice zorlaştırmaktaydı. Bu süreç 1908 yılında kurulan sendika ve bir ay sonra çıkılan grev ile mantıklı sonucuna ulaşmıştır. Böylelikle işçi sınıfı kurduğu sendika üzerinden irket ile mücadele etmeye başlamıştır. Özellikle ücret artışına dayanan ama toplamda 22 maddeden oluşan talepleriyle irket ile mücadeleye başlayan sendika, daha sonra kendi içinde ayrılıklar yaşayarak başarılı olamayacaktır. Osmanlı Devleti'nin irket'e verdiği kilometre garantisi, işçilerin grev silahı karşısında irketin silahı olmuştur (Quataert, 1987). Anadolu Demiryolu irketi bu anlamda, kapitalist gelişimin sınıf mücadelelerine dayalı içeriğini ortaya koyan önemli bir deneyimdir.

Bir başka önemli deneyim ise 1890'da liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazı verilen Dersaadet Rıhtım irketi deneyimidir. Ticaretin gelişmesi ve özellikle buharlı gemilerin artan önemi limanların modernizasyonunu gündeme getirmiştir, Dersaadet Rıhtım irketi de bu vesileyle kurulmuştur. irketin tarihi çok önemli bir yanıyla önceden liman işçileri, hamallar ve mavnacılar tarafından yapılan işlerin, limanın modernizasyonu ile irketin eline geçip geçmesi yönündeki ciddi mücadelelere işaret eder. Bu anlamda lonca ve işçiler, irket, tüccar ve devlet arasındaki çatışmalı sürecin belirginlik kazandığı bir deneyimdir. Buradaki işçi hareketlerinin özgün bir yanı olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin Anadolu Demiryolu



irketinde oldu u gibi burada a ırlıklı olarak sorun ücret düzeyi ile ilgili de ildir. Daha ziyade i in kendisinin, modernizasyon süreciyle ortadan kalmasıyla ilgilidir. Quataert böylesi bir direni ile Luddist hareket arasında benzerlik kurmaktadır (Quataert, 1987).

Pre-kapitalist yapı-norm, kurum ve süreçlerin, kapitalist bir forma do ru evirildi i bir süreçte Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmi ile kurdu u ili ki biçiminin genel çerçevesini belirledi i anonim irketle me sürecinin özelliklerine yukarıda de inilen irket deneyimleri üzerinden toparlayıcı bir bakı anlamlı olacaktır.

- Bu süreç, Osmanlı'nın dünya kapitalizmi ile kurdu u ili kinin biçimine ba lı olarak ticareti geli tirici bir süreç olmu tur. Artan ticaret bir yandan ticaretin finansmanı sorununu ve tabii ki çözüm aray ını beraberinde getirmi tir. Bu vesileyle Osmanlı'da ilk bankalar kurulmaya ba lamı tır. Osmanlı Bankası bunun en iyi örne idir. Ticaret üzerinde kurulan bu ili ki aynı zamanda mekânsal hareketlili i de arttırmı , özellikle stanbul gibi ticaretin merkezi konumunda olan ehirlerde artan nüfus ve hareketlilik ula ıma yönelik irketlerin ortaya çıkması ile birlikte geli mi tir. Bu çerçevede Tramvay irketi ve irket-i Hayriye örnek verilebilir. Bir üçüncü etki olarak dünya kapitalizmi ile ticaret üzerinden girilen ili ki liman kentleri ile iç bölgeler arasında ula ım sorunun giderilmesini amaçlayan çözümler üreten irketlerin olu masını beraberinde getirmi tir. Aydın- zmir Demiryolu irketi bunun tipik bir örne idir. Bu Demiryolu irketi civarda ya ayan insanların ya am tarzı ve toplumsal ili kileri üzerinde çok önemli etkiler yaratmakla birlikte, i çile me, i ç i yaratma süreci açısından da önemli toplumsal sonuçlara sahiptir.<sup>14</sup>
- Yine Tramvay irketi örne inden hareketle, kapitalist geli me süreçlerinin pre-kapitalist kurumsal olu umları nasıl çözdü ü ve hatta kendi içinde nasıl dönü türdü ü gözlenebilir. Bu irketin kurulması açıkça arabacı gedikleri-esnafını çözülmeye itmi ve süreç sonucunda daha önce esnaf bünyesinde kendi i ini yapmakta olan insanlar irketin çalı anı konumuna gelmi tir. Benzer durum irket-i Hayriye'nin kurulu u ile kayıkçı esnafı ya da Aydın Demiryolu irketi'nin kurulmasıyla zarar gören deveci-kervancılar için de geçerlidir. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin pre-kapitalist yapısının ta ıyıcısı konumunda olan gedik-lonca ve yeniçeriler arasındaki ittifaka dayanan yapının, Osmanlı Devleti kapitalist sistem ile eklemlendikçe çözümlenmesinin

<sup>14</sup> Özellikle Kurmu 1983, bu hususu ayrıntılı bir biçimde tartı maktadır.



tipik bir örneği olarak görülmelidir. Eklemlenme biçiminin ticaret ilikileri üzerinden gerçekleştirilmesi lonca tarzı örgütlenmelerin çözülmesini beraberinde getirirken, tarımsal ihracata, sanayi ithaline dayanan bir sınıf olumunu destekliyordu. Ancak Dersaadet Rıhtım İrketi örneğinde liman ilikleri loncasının bu sürece nasıl güçlü bir dirençle karşılık verdi i ve böylelikle cumhuriyete kadar varlığını sürdürdü ü de unutulmamalıdır.

- Ancak pre-kapitalist yapılar her zaman kapitalist gelişimin önüne bir engel olarak çıkmıyordu. Kapitalist sistem gelişme sürecini destekleyecek pre-kapitalist yapı ve olumlarla ilikili birli ini de gözetiyordu. Örneğin Tubuni Mobilya Fabrikasında, ilikilerin 12 ayrı loncaya üye olmaları, lonca ilikilerinin ilikili-i veren yakınlığını sağlamada, ilikili barlığını devamlı kılmada, ilgili dönemde özellikle Avrupa'da ilikili-i veren çatı malarının arttığı dü ünüldü ünde önemli bir rolü oldu u o dönemin yazarlarınca da özellikle vurgulanmaktaydı. Diğer yandan Ere li İrketi örneğinde de ilikilerin topraktan tam manasıyla kopmamasının bir yandan ilikili dirençleri önünde bir engel oluyordu u ama diğer yandan da İrket için olumsuz sonuçları oldu u görülmü tür.
- Osmanlı Devleti'nde sanayi İrketlerinin yaygın bir biçimde kurulamaması Osmanlı Devleti'nin sahip oldu u dü ünülen bürokratik yapısı ile açıklanmaktadır. Oysaki kapitalist sistemle eklemlenme sürecinin önemli bir di er yanı sanayi ve ticareti temsil eden kesimler arasında çıkar farklılı ının-çatı masının do masıdır. Bu gruplar güçleri ölçüsünde devlet düzeyinde de daha etkilidirler. Bunun iyi bir örneği Garabet'in İker Fabrikası kurma denemesidir. Garabet'in İker fabrikası kurması İker ithalinden büyük para kazanan Beyolu tüccarları için olumsuz bir sonuç do uracaktır. Babıali'de ve Saray'da maa lı adamları bile oldu u bilinen bu tüccarların etkileri yok sayılarak, Garabet'in İker fabrikası kurma sürecinin engellenmesinin salt bürokratik mekanizmalarla açıklanmaması gerekir. Kapitalist sistemle kurulan ilikili süreci çıkarları artarak farklıla tırmakta, bu çıkar mücadelelerinin devlet düzeyinde sonuçlanması ortaya çıkan sonuçların da devlete ilikili kin ve bürokratik sonuçlarını gibi de erlendirilmesine yol açmaktadır.
- Osmanlı Devleti'nde kurulan İrketlere daha önce de belirtti imiz gibi devlet tarafında çe itli te vikler verilmektedir. Bu durum ilk sanayi İletmesi olan Filibe Pamuk plili i ve Dokuma Fabrikası örneğinde de görülebilir. Ökçün daha genel olarak 19.yy'ın



ikinci yarısında Osmanlı'da kurulan sanayi şirketlerine verilen imtiyazları incelemiştir. (Ökçün; 1971:68-76) Buna göre şirketlere, i- imtiyaz sahibine tanınan tekel hakkı, ii- makineler diğer araç ve gereçler için gümrük muafiyeti, iii- inaat malzemeleri için gümrük muafiyeti, iv- arazi tahsisi, v- dı arıdan getirilecek bazı hammaddeler için gümrük muafiyeti, vi- fabrikada kullanılacak hammaddeler için iç gümrüklerden muafiyet, vii- boğaziçi arazide bulunan hammadde kaynaklarının kullanımı, viii- bazı hammaddelerin kullanımında tekele benzer rüşhan hakkı, ix- fabrika mamülleri için iç gümrüklerden muafiyet vs.. gibi tanınan kolaylıklar gibi ayrıcalıklar tanınmaktadır.

- Yukarıda verilen örneklerden de görülebileceği gibi Osmanlı Devleti'nde kurulan şirketlerin çoğu azınlıklık olarak tabir edilen Ermeni ve Rumlara aittir. Bu durum Osmanlı'dan T.C'ye sermaye birikiminde yaşanan ulusal dönüşüm sürecinin önemli bir belirleyeni ve Osmanlı'dan T.C'ye şirketlerde bir süreklilik olmamasının da önemli bir nedeni olarak düşünülebilir. Örneğin "bir tahmine göre süre içerisinde Osmanlı imparatorluğunda tüm sanayi kuruluşlarındaki sermayenin %10'u yabancılara, %50'si Rumlara, %20'si Ermenilere, %5'i Yahudilere ve yalnızca %15'i Müslüman Türklere aitti." (Tadelen,169).
- Özellikle büyük ölçekli üretim yapan imtiyazlı yabancı şirketlerle birlikte artan oranda işçilerin menfaatleri gözlenmektedir. Bu sürece paralel olarak işçi eylemleri, grev ve sendikalar belirleyici olmaya başlamıştır. Bu şirketlere ilişkin deneyimler, yerli – yabancı ayrımının, kapitalist - işçi ayrımının, nitelikli emek – niteliksiz emek ayrımının ve toplumun farklı kesimleri arasındaki çıkar farklılıklarının belirginleştiğini gösteren örneklerdir. Bu deneyimler bahsedilen diğer şirket örnekleriyle beraber, şirketlerin sadece ekonomik - yönetsel yapılar olmadığını, toplumsal ve politik bir içeriğe ve öneme de sahip olduklarını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin kapitalist sistem ile kurduğu ticarete dayalı eklenmesi kişisel kurumsal düzeyde de kendisini ifade etmiştir. Bu çerçevede başta İstanbul'da olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde tüccar kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak, düzenlemelerini yapacak ve taleplerini dile getirecek yerli ve yabancı çok sayıda Ticaret Odası'nın kurulduğu görülmektedir. Osmanlı'daki ilk Ticaret Odaları yabancılara aittir. Bu çerçevede 1870 yılında kurulan Dersaadet Avusturya Macaristan T.O, Osmanlı'daki ilk ticaret odasıdır. Bunu 1883'te Dersaadet İtalyan T.O, 1885'te Dersaadet Fransız T.O, 1887'de Dersaadet İngiliz T.O, 1891'de Dersaadet Yunan T.O, 1890'larda Belçika T.O, 1903'te Hollanda T.O, 1911'de



Amerika'nın kurdu u Memalik-i arkiye T.O, 1913'te Dersaadet Rus T.O izlemi tir. İlk yerli ticaret odası ise Dersaadet Ticaret Odası olarak 19 Ocak 1880'de kurulmu tur. Bunu 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası takip etmi ancak sanayi odasının faaliyete başlaması 1889'a kadar mümkün olmamı tır (Koraltürk, 1999). İstanbul dı ında Anadolu'da da çok sayıda ticaret odası kurulmu tur. 1882-1884 yılı verilerine göre ta rada 15 vilayet merkezinde, 11 sancaklarda, 41'de kazalarda olmak üzere toplam 67 ticaret odası bulunmaktadır (Koraltürk, 1999, 47)<sup>15</sup>.

Kazgan (1999) batıda Sanayi Devrimi sonradan kendi yasalarını ve hukuki düzenlemeleri getirdi i halde, Osmanlı mparatorlu u'nda kanunlara ve nizamnamelere öncelik verilerek sanayile me sa lama yoluna gidildi ini vurgulamaktadır. Bir di er deyi le Kazgan batıda teknoloji çeki li bir irketle me ve sanayile meye vurgu yaparken, Osmanlı'da bu sürecin harekete geçi te kurumsal-hukuksal dinamiklere sahip oldu unu vurgulamaktadır. Ancak bu salt Osmanlı'ya özgü bir durum olmadı ı gibi, bürokrasinin baskınlı ı ile açıklanması gereken, arızı, çarpık ya da kusurlu bir durum da de ildir. Bu durum “kapitalizmin e itsiz ve bile ik geli me e iliminin” bir sonucu olarak de erlendirilmelidir. Kapitalizmin uluslararası bir sistem haline gelmesi ile birlikte “insanlı ın hiçbir bölümü hiçbir ulus artık dünyanın geri kalan bölümünde yalıtılmı bir biçimde geli emez... Eski kapitalist ülkelerin varlı ı yepyeni bir durum yaratır” (Savran, 1986:65-66). Bu yeni durumu niteleyen, geç kapitalistle mi toplumlarda, eski kapitalist toplumların geçti i tarihsel süreçten geçmeden, onlara ait olan kurumsal-hukuksal-ideolojik süreçlerin varlı ının gözlenmesidir. Bu durum tarihsel olarak özgün bir durumun olu masına yol açar. Eski biçimlerle yeni kurum-hukuk-ideolojiler bir araya geldi inde ortaya yeni bir sentez çıkar. Örne in Türkiye ve Koç örne i üzerinden de görülebilen “yaygın meta dola ımıyla (ticaretle) arkaik kapitalizm öncesi üretim ili kilerinin... bu uzun süre iç içe ya aması böyle bir sentezin ifadesidir. Böylece toplum kapitalizm öncesi üretim tarzından kapitalizme geçi sürecine girdi i halde, bu süreç birçok bakımdan geli mi kapitalist ülkelerin geçti i süreçten farklı bir nitelik kazanır” (Savran,1986:66-67). Dolayısıyla Osmanlı'da teknolojik geli menin zorlaması yerine hukuksal ve kurumsal düzenlemeler aracılı ıyla bu sürece girilmesi oldukça anlamlı bir durumdur.

<sup>15</sup> Ticaret Odaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Koraltürk, 1999



Dünya kapitalizmi ile meta ve para sermaye hareketliliği üzerinden kurulan ilikilerden bir yandan sanayi şirketlerinin oluşumunu sınırlamakta, diğer yandan faizlerin yüksekliği ve meta ithali yoluyla birikimin önünü açmakta, bu verilere karşın kurulmaya çalışılan sanayi şirketleri de yukarıda belirttiğimiz sorunlar yanında bürokratik zorluklar ve düzenlemelere ilişkin sorunlar ve Osmanlı Devleti'nin tarım ve ticaret ağırlıklı yapısı ile uyumlu olarak içi sorunları gibi nedenlerle çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar.

Bu süreçte, ticaret üzerinden kurulan ilikin sanayinin alternatif bir birikim kaynağı olarak cazibesini sınırlaması, ticaret faaliyetlerini yürütenlerin ve ticaret üzerinden birikim sağlayanların ağırlıklı olarak azınlık tabir edilen gayrimüslim unsurlar olması, içileme sürecinin henüz tam manasıyla yaşanmaması, şirketlerin gelişmesini sağlayacak alt yapı, iletişim ve teknolojik gelişmelerin gerçekleştirilmesi önemle üzerinde durulması gereken noktalar. Bir başka önemli nokta da Osmanlı'daki lonca yapısının tekelleşmenin önünde engel oluşturması olabilir.

### **Sonuç**

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dünya kapitalizmi ile olan entegrasyonun genel niteliğinin bu süreçte yaşanan şirketleşme deneyiminin genel çerçevesini de belirlediği vurgulanmıştır. İlk olarak serbest ticaret kapitalizmine eklenmenin, ucuz ithal mallardan rekabet anlamında olumsuz etkilenen esnafın şirketleşme yoluyla bu sürece direnebilme arayışına yol açtığı tespit edilmiştir ve bu şirketlerin genel özellikleri tartışılmıştır. Osmanlı'da ilk anonim şirketlerin ortaya çıkması da temelde ticaret üzerinden entegrasyon ilikisinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Ticaret ve ilikiler olarak para ve borçlanma ilikleri, tüketim, ulaşım vb. gelişmeler şirketleşmenin genel yönünü belirlemiştir. İriş-i Hayriye'den Tramvay şirketine, Aydın İzmir Demiryolu şirketinden, Osmanlı Bankası'na ilk anonim şirketler bu çerçevede gelişme göstermiştir. Yüzyılın sonuna doğru rudan yabancı sermaye girişleri gözlenen Osmanlı Devleti'nde şirketleşme, altyapı yatırımlarına yönelik şirketler ile birlikte bir ivme kazansa da bu faaliyetler temelde ticareti destekleyici nitelikte olmuş, sanayi şirketleri ise bürokrasi, içileme sorunları, ticari sermayenin çıkarları, iç çıkar çevrelerinin etkileri nedeniyle sınırlı bir gelişme göstermiştir.

### **Kaynakça**

Akyıldız A. (2005) *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.





Amatori, F., G. Jones (2003) *Business History Around the World*, Cambridge University Press.

Autheman A. (2002) *Bank-ı Osmani-i ahane: Tanzimattan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, Osmanlı Bankası Ar iv ve Ara tırma Merkezi Yayınları

Berghof, H. (2001) Business History, içinde *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*.

Bina, C and B. Yaghmaian (1991) Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital. *Capital and Class* 43, Spring 107-130

Bryan, D. (1995) The Internationalisation of Capital and Marxian Value Theory, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 19, No.3, 421-440

Clarke, S (1974) *The Development of Capitalism*. Perspectives on Work, Welfare and Society. Serial Editor: Ian Clegg, First Publ. Sheed and Ward Ltd.

Çizakça M.(1999) *slam Dünyasından ve Batı'da Ortaklıkları Tarihi*, stanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Edhem E.(1997) *135 Yıllık Bir Hazine: Osmanlı Bankası Ar ivinde Tarihten zler*, stanbul: Osmanlı Bankası.

Eldem E.(1999) *Osmanlı Bankası Tarihi*, stanbul: Osmanlı Bankası

Gedikli F. (1998) *Osmanlı irket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, stanbul: z Yayıncılık

Gülersoy Ç.(1989) *Tramvay stanbul'da*, stanbul: stanbul Kitaplı ı

Güvemli, O., B.Güvemli (2015), Türk Ticaret Kanunlarının Türk Muhasebe Dü üncesinin Geli mesindeki Etkileri, *MUFTAV Dergisi*, 26-50

basalilgiller A (1999) *Türkiye'de muhasebe ve muhasebe mesle inin tarihi*, Yüksek Lisans Tezi.

slamo lu, H., Ç.Keyder (1977) Agenda for Ottoman History, *Review I*, 1 31-55.

slamo lu, H (1983) Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir De erlendirme, *Toplum ve Bilim* 23, 9-39



- Kasaba, R (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları.
- Kay, G (1975) *Development and Underdevelopment, A Marxist Analysis*. Palgrave.
- Kayseriliolu R. S.(1998) *Dersaadetten İstanbul'a Tramvay*, İstanbul: ETT Genel Müdürlüğü
- Kazgan H. (1999) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktisat*, Vakıfbank: Creative Yayıncılık.
- Koraltürk M. (1992) *İstanbul'da İktisat Ulaştırma - Hayriye (1850-1945)*, Yüksek Lisans Tezi.
- Koraltürk M (1999) “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi”, *75 Yılda Çarkları Döndürenler*, Tarih Vakfı
- Kurmu O (1983) *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları
- Ökçün G.(1971) *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim İirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: SBF
- Önsoy R.(1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileme Politikası*, İktisat Bankası Yayınları
- Quataert D.(1987) *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı Ve Direnişi : (1881-1908)*, (çev) Sabri Tekay, Ankara Yurt Yayınevi.
- Palloix, C (1977a) The Self-Expansion of Capital on a World Scale. *Review of Radical Political Economics* 9:3
- Palloix, C (1977b) Conceptualizing the Internationalization of Capital. Translated by Margaret Bald and David Levey, *Review of Radical Political Economics* 9:17
- Pamuk, R. (1994) *Osmanlı Ekonomisinde Batılılaşma ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı.
- Savran S. (1986) “Azgelişmişlik: Etkisiz ve Bileşimsel Gelişim” *11. Tez*, 49-73.
- Taşdelen S.(2006) *Piyasa Ekonomisinin Yarı Atları*, İstanbul: ÜPV
- Tekeli, M. (2007) *Birlikte Yazılan ve Örgütlenen Bir Tarihe Doğru*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turgut M. (1985) *Japon mucizesi ve Türkiye* İstanbul: Dergah Yayınları
- Tutel E. (1994) *İirket-i Hayriye*, İstanbul: İktisat Yayınları



Wallerstein, I; H. Decdeli, R. Kasaba (1983) Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci, *Toplum ve Bilim*, 23, 41-54.

Weeks, J. (1998) The Law of Value and the Analysis of Underdevelopment. *CDPR Discussion Paper* 0498.

Yaghmaian, B. (1990) Development Theories and Development Strategies: An Alternative Theoretical Framework, *Review of Radical Political Economics*, vol. 22, (2-3), 174-188

Yerman C. ve S.A. Ahoğlu (1943), *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Ankara

Yılmaz, R.K (2010) *Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik*, SAV Yayınları.